

A HANYATLÁS KORA

1938–1940.

Ahogy lehet.

A LÉGKÖR IDEHAZA IS, meg Európában is, egyre elsötétült. Vajjon remélheti-e még az erdélyi magyarság, hogy sorát valamiképpen, a saját erejéből és a saját kitartásából megjavíthatja?

1935 áprilisában, a Független Ujság husvétii számában jelenik meg Reményik Sándornak az „Eredj, ha tudsz“ mellett második legsűrűbben emlegetett verse, — a cenzura csodálatosképpen keresztül engedte, — az „Ahogy lehet“. *„Fogcsikorgató türelemmel, — Összeszorított szájjal, — Krisztust követő bús próbálkozással, — Majd daccal, lobbanóval, — Fojtott igével és visszanyelt szóval, — Tenyérrel, mely sima örökké, — Csak a zsebben szorul ököllé. — Keserű tehetetlen nevetéssel, — Békülve meg akármilyen rendeléssel. — Nem csodálkozva már — és csodálkozva mégis, — Hogy rajtunk ez is, az is megesett: — Hordozzuk testvéreim ezt a hordozhatatlan — Kínzenvedést virágzó életet, — Ahogy lehet...“* Az ostromállapot, numerus valachicus, nemzeti munkavédelem, belső kölcsön, irányított gazdálkodás, a szélsőséges jobboldaliság, antirevizio jelszavai után Goga Octavian félelmetes rögtönzése következik, amely nemcsak az erdélyi magyarság számára jelent újabb sülyedést, de magát az országot megfosztja az alkotmányosság minden jelzőjétől. Ez az a korszak, amelyben *Micescu külügyminiszter új kisebbségi elmélete véget vet intézményesen a genfi panaszoknak*, állampolgárságot fosztó rendelkezést helyez kilátásba mindazokkal szemben, akik a külföld előtt a kisebbségi helyzet tarthatatlanságára hívják fel a közfigyelmet. A leromlás gyors és minden nap dermedt csodálkozással tesszük fel egymáshoz a kérdést: lehet-e ezt az életet még továbbra is így folytatni? Krenner Miklós egyik cikkében ezeket a sorokat írja: „Az erdélyi magyarság már a végső csüggedés állapota felé sülyed és szinte készítheti már politikai végrendeletét...“ A sötét borúlátás testvéresül azzal a halvány reménnyel, hogy ami bekövetkezett Csehszlovákiában, az be fog következni Jugoszláviában és Romániában is. De mi lesz *addig*? Nem örlődünk-e fel

teljesen a gyűlölet és az üldözés malomkövei között? Már csak a puszta életünket féltjük, már nem is tudatosan, hanem az állatnak ösztönszerűségével. „*Mit a lavina minden rohama — Eltörölni még sohasem tudott, — Védd ezt a talpalattnyi telkedet, — Cserépkancsódat és tüzhelyedet, — Utolsó darab száraz kenyered! — De azt aztán foggal, tíz körömmel, — Démoni dühvel és örült örömmel, — Ahogy lehet...*”

Néhány esztendő alatt többet éltünk át, mint az utolsó tizenöt esztendő folyamán. Ez a pár esztendő olyan volt, mint a töményített oldat: felhígítva egy szenvedő többségi nép számára is elég lett volna egy egész nemzedékre. De ahogyan lenni szokott — és ezt a paradoxon-szerű folyamatot csak az érti meg, aki belülről éli át — a nagy fájdalmak egyszerre jelentkeztek megnyíló örömmel, az ijesztő sülyedések lobogó láng-rakapásokkal, a fagyott csend „örült örömei” sikolyaival, a tétlenség kegyetlen szünetei az élniakaró nép példátlan tevélegességével. Hanyatlás korszaka? Természetes, hogy az! De ez nem rekeszti ki, hogy a szellemi életben ne csillogjanak át a homályon ragyogó fénypontok. Az irodalmi élet már csak a tehetetlenség nyomatékának engedelmeskedik, de az udvarhelyi magányába zárt nyomoruságos sorsú Nyirő József ekkor küzködik ki az Uz Bencét, Tamási Áron pedig Szülőföldem című önéletrajzát. Amire egyáltalában nem számítottunk, most kezd kibontakozni a tudományos élet is. A pezsdülés a harmincas évek elejétől kezdődik és bizonyos módszeresség lendíti előre. Az Erdélyi Múzeum Egyesület vándorgyűléseinek népszerűsítő előadásai eleven kapcsolatot teremtenek a közönség és a szakemberek között. Kibontakozik egy eddig elhanyagolt tudományág: a szociológia. A legfiatalabb értelmiségi réteg nem versenyez a szépirodalom terén a már „jubiláló” írónemzedékkel, de tudományos téren hangyaszorgalommal végzi el az időszerű „kis-munkát”. Felfigyelünk Mikó Imre, László Dezső, Biró Sándor, Szabó Attila, Albrecht Dezső, Biró József, Vita Zsigmond, Szencei László, Jancsó Béla, Venczel József, Böződi György, stb. neveire és érdeklődéssel várjuk, mi lesz majd ezekből a fiatalokból, ha majd leküzdik túlzó önbizalmukat, amely az ifjúság természetéből ered és kalandozó érdeklődésüket egy szűkebben megvont munkaterületre korlátozzák. Az ifjúság mindig azt képzei magáról, hogy vele kezdődik a világtörténelem. A tudományos téren dolgozó fiatal értelmiség is hajlamos felfedezni saját leleményének mind azt, ami már megvolt annakelőtte. Nem számít. Mindezt csak akkor éreztük, amikor az élénkbe kerülő dolgozat még heveny állapotban volt. Ma visszatekintve, hálásaknak kell lennünk nekik, hogy nem engedték át magukat a közöny csömörének és esetleg ellenmondásokra készítetve, nem hagytak bennünket sem dermedt hallgatásban megmerevedni. Azok az eszme harcok,

amelyeket az erdélyi magyarság egymás melletti nemzedékei folytattak, már pusztán adottságuknál fogva fontos társadalmi funkciót tölthettek be, mert megtartották a szellemi folytonosság látszatát és a valóságos élet kulisszáit tolták ki az előtérbe. Ezekben az időkben az *egyház* is imponáló művelődési munkát végzett. Vásárhelyi református püspök körül a szellemi életnek olyan kiválóságai végeztek tudományos szempontból is nagybecsű munkát, mint Tavaszgy Sándor, Gönczy Lajos. Az unitárius egyháznak új püspöke támadt *Varga Béla* akadémikus személyében, akinek tudományos dolgozatai az általános magyar bölcseimi irányt gazdagították. A diadalmas ifjúság jegyében került az erdélyi püspökség élére *Márton Áron*, a harisnyás székelyfi, aki új méltóságában is megtartotta a kisebbségi nevelési ügy fellendítésére alapított *Erdélyi Iskola* folyóiratot. Az irodalmi társaságok működése lelkadt, de a felekezeti irodalmi társaságok, a Károlyi Gáspár Társaság, a Dávid Ferenc Egyesület, az Erdélyi Katolikus Akadémia szorgalmas munkát fejtettek ki. Kelemen Lajos, György Lajos, Gál Kelemen, Biró Vencel, Imre Lajos, Tavaszgy Sándor, Járosy Andor általános értékű tudományos munkásságukat bevitték az egyházi életbe is és a szűkebb értelemben vett közösség számára gyümölcsöztették. Ez a *megszükítő* összefogás különben is tünete volt e mindinkább befelé mélyülő korszaknak. A szervezkedés most már mélységben haladt és nem szélességben.

A legtöbb magyar intézmény, amelyet a kisebbségi társadalom tizenöt év alatt felépített, elérte a legmagasabb fokát és ezen a ponton csak úgy volt tartható, ha a szervezkedésnek új irányzatát kezdte el. A Helikon ezt elmulasztotta. A sajtó és a színház kezdtek kihullani a közösségi élet sugártöréseiből, az Erdélyi Irodalmi Társaság megkísérelte, hogy új életáramot leheljen elalélt gépezetébe, de kibontakozására már nem volt idő. Próbálgatások, újakezdések, nekigyürközések olyan pontokon, ahol eddig szélcsend volt, süket magány olyan pontokon, ahol eddig hangos szó járta, nyilvánvaló zajgás a felszínen, de kijegecesedés sehohsem. Csak az eszmeváltás előkészítő munkája következett be: éppen úgy, mint a kisebbségi élet hajnalán, azzal a nagy különbséggel, hogy míg az első nemzedék kísérletei előbb-utóbb gyakorlati formát öltöttek, addig a kisebbségi korszak szerencsés bealkonyulatakor jelentkező nemzedék a területileg is magára talált nagymagyar élet adottságaival került szembe.

Felületes rápillantással tehát a kisebbségi élet megmerevedett, de a nemzettest a szűk markok között is élt tovább és eszmélete a világ változó köztudatához igazódott. A környező nagy események első tanúsága volt, hogy kezdett igaza lenni azoknak, akik lemondtak a reményről, hogy az erőszaknélküliség elvére helyezkedve erkölcsi fegyverekkel valaha is észre-

téríthetjük ellenfeleinket. Különösen az ifjú értelmiség gondolkozott így, viszont megállapítható, hogy az erkölcsi fegyverek használatát és humanum tisztaságát magára nézve mindazok változatlanul kötelezőnek tartották természetükön, akik egyébként fájdalommal látták be, hogy lelki viselkedési modoruk pillanatnyilag nem időszerű.

Az eszmeváltás korszakában az új nemzedék szava már túlharsogta az öregeket, ezek azonban nem tették le a fegyvert. Nagyon helyesen, mert a nemzedékek élete nem elhatárolható valami, hanem szerves egybefonódás és megfellebbezhetetlen egymásra utaltság.

Egyveng.

A KISEBBSÉGI ÉLET ÚJ MEGFOGALMAZÁSÁT a legaprólékosabban az idősebb nemzedék részéről Krenner Miklós végezte el. Gondolkodásmódja tudott alkalmazkodni az új idők szervezkedéseire, mert ő már akkor is külön úton járt, amikor az erdélyi magyarság még a békeidőkből visszamaradt — és nem a „kisebbségi“ nép életviszonyaihoz igazodó — szervezkedési formát választotta magának. Közel husz esztendőnek kellett elmúlni, amikor végre beláttuk, hogy a kisebbségi közéletet *rugalmasabb* formák közé kell helyezni, mint eddig. Belátta a Magyar Párt is, amelynek egyik vezérszónoka, Gyárfás Elemér, Temesváron mondott nagy beszédjében dinamikus lendületre készítette a politizáló magyarságot. Nyilvánvalóan a fiatalok sürgető kívánságainak hatása alatt történt.

Krenner programalkító tervezetében benne voltak politikai magatartásának eddigi alkotóelemei is. Kisebbség vagyunk, tehát le kell vonni ennek minden követelményét. A „hidverés” eszmei tétele fennáll ezentúl is. Hiánytalanul vallja a demokratikus szervezkedés szükségességét, mert a kisebbségek boldogulása egy többségi állam keretei között csak így érhető el. A kisebbségekre ránehezedő nyomás ellensúlyozására közös kisebbségi arcvonala kialakítását javallja, de a gondolat már akkor élt benne, amikor irodalmi síkon is sűrűn emlegették a kisebbségi összefogást, az erdélyi Svájc álmát és amelynek ő Husvétii Harangszó című viharos vezércikkében adott hangot. Ami új gondolat volt nála, a szervezkedésnek az a formája, amelyet így nevezett el: egyveng.

Az egyveng régi magyar szó. A testvérnek a szinónimája. Néhány ember összeáll és elkezd valamilyen akciót. Nem csinál egyletet, pártot, „mozgalmat” csinál. A szervezkedés kereteit nem merevíti meg, nem is tágítja ki; inkább *láthatatlanná* teszi. Krenner már tizenhárom évvel ezelőtt olyan kisebbségi szervezkedési alakulatra gondolt, amely gyorsan és átható erővel, de nem szilárd halmazállapotban, hanem terjedékenyen,

lehetőleg minden magyart egybeterel. Mindazok, akik ösztönösen felismerték a kisebbségi élet természetét, így csinálták. A kollektív magatartásnak ilyen képlete volt minden kaláka-mozgalom s szellemi szabadcsoporthoz. Szélsőséges ideológiai vonatkozásban a mozgalomnak e formáját „sejt“-nek lehet nevezni. A lényeg mindenesetre az volt, hogy ilyen irányú mozgalom akkor emelkedjék felszínre, amikor szükséges, akkor tűnjék el, mikor ez a célirányosabb. Nem volt „irredenta“, összeesküvő jellegű. Nem volt titkos sem, de hangos sem. Diszkrétebb természetű volt, inkább azt célozta, hogy a románok ne tulajdonítsanak túlnagy fontosságot neki és ezért ne csapjanak le rá teljes erővel. Gondolkodó ember már régóta tisztában volt, hogy a világháború utáni korszakban a népek ügyei nem annyira parlamentekben dőlnek el, vagy a sajtóban, hanem a közvélemény buvóhelyein, kaszinókban, asztaltársaságokban, félérszertalnál. Az asztaltársaságok szellemét a kisebbségi Erdélyben sohasem lehetett lebecsülni. A magyar bánat természetesen idehúzódott és itt erősödött a sorsközösség kapcsa is. Csak éppen e társaságok nem tudtak cselekvőlegesen lenni, egységes irányt szabni a kisebbségi életnek, láthatatlan sikátorokban összeterelni az egész magyar társadalmat és megépíteni a kisebbségi világképet.

* Külön fejezetet érdemelne az **erdélyi magyar társasélet** problémája is, azok az alkalmak, amelyek magyarságunknak reprezentatív megnyilatkozásai voltak. Amelyeken keresztül a magyarság összefüggése oly jelképesen nyilatkozik meg, mint például a magyarság **politikai** ösztöne egy képviselői beszámolón, **hitfelekezeti** tudata egy püspöki beiktatón keresztül. A társaséletnek látható formákra van szüksége, amelyek sejtetni engedik egy összefüggő, egymással folyton érintkező, egymástól minduntalan megtermékenyülő társadalom éppen nemzeti-szellemi mivoltának színeit, mélységét és játékos csillámlását. Az ilyesmi alkalom a társadalmi erők fényezésére. Ritkán volt úgynevezett „társadalmi” eseményekben részünk. A társasélet formaruhája, a szmoking, hosszú éveken keresztül úgyszólván teljesen hiányzott. 1934-ben megtörtént az a **szokatlan** dolog, hogy az Ember tragédiája díszbemutatója alkalmával az igazgatóság a színházi iroda napi kommunikéiben állandóan felszólította a közönséget: „kéretnek a hölgyek és úrak estélyi ruhában megjelenni.” Ez a kis epizód többet mond el az erdélyi társasélet természetéről, mint akármilyen hosszú lére eresztett értekezés. Budapesten, sőt a magyar vidéken sem kell beharangozni, hogy egy ünnepélyes premiéren szalonruhában szokás megjelenni. Az erdélyi írók legtöbbször szmokingját csak akkor csináltatta meg, amikor magyarországi turnéra indult, vagy bemutatták darabját a színházban. Egy másik jellemző epizód, hogy a Kolozsvári Ujságíró Klub valamely farsang alatt bált rendezett és kiírta a meghívókra: Estélyi ruha kötelező. Mi történt? Az érdeklődés befagyott, az emberek összebeszéltek, hogy ilyen körülmények között nem jönnek el. Sokaknak talán volt még szalonruhájuk a multból, felakasztva a szekrényben. Inkább átengedték a molyok lakomájának, de nem viselték. Az estélyi ruha kiküszöbölésének nem volt jelképes jelentősége, — egyszerűen hiányzott a társaséletnek az a folyamatossága, ami meg volt a multban és meg volt más helyeken **Magyar bálók** természetesen voltak, de ezeken a bálokon csak akkor

Jóval Krenner törekvései előtt történt néhány ilyen suba alatti mozgolódás. A nagyközönség például nem is tud arról a Nagyszébenben tartott *társadalmi konferenciáról*, amely a harmincas évek elején Erdély minden részéből és minden társadalmi ágából magyar értelmiségeket toborzott össze és napokig tárgyalt a kisebbségi élet teendőjéről anélkül, hogy bárminemű új politikai alakulat szóba került volna. Az összehívóknak éppen az volt a céljuk, hogy olyan férfiak elmélkedjenek egymás között, akiknek csak magyar lelkiismeretük van, de nincsenek politikai ambícióik. Ez az összejöttel számunkra rendkívül termékeny volt, mert közvetlen közelből kitapasztalhattuk a százok fejlettebb szervezkedési mozgalmait. Csáky Richárd, a Bruckenthal-múzeum igazgatója, a stuttgarti Auslands-Deutschum intézet jelenlegi vezetője lekötelező szívéllyel állott a rendelkezésünkre. Ez a konferencia lényegében véve nem volt más, mint előkészítő tanfolyam: hogyan kell okosan kisebbségi életet élni? *Huszonkétéves kisebbségi életünk sem volt egyéb, mint folytonos előkészület arra, hogy végre megragadhassuk az egyedül lehetséges életformát Romániában eltöltendő jövőnk számára.* Sohasem tanultuk meg, hála Istennek, nem is volt reá szükségünk.*

élte ki magát a közösségi tudat, amikor pálcás úrak, díszruhába öltözött ifjak és hajadonok palotást mutathattak be. Ilyen emlékezetes bál volt a „kolozsvári bál“, amelyet az erdélyi írók és művészek rendeztek meg a hőskorban. A magyarság vezéreinek nem tellett fogadóestélyekre. A kolozsvári híres mágnáskasszinóból már évekkel ezelőtt többségi autókлуб lett. A kisebbségi sors szerénységre intett, **a magyar társadalom Erdélyben zárt életet élt**, nem keresett érintkezési pontokat más társadalmak felé. A zárt társadalmi életnek buvóhelye a legtöbb városban a kaszinó. Figyelemreméltó tünet az is, hogy a székely városokban szívesen rendeztek szöttesbált, amelyeken élőképeket mutattak be, falusi lakodalmakat. Dalosversenyek, az „ezer csiki leány“ műkedvelő előadások és más hasonló megmozdulások mutatták azt a kacskaringós utat, amelyen a magyar társadalom erővonalai kifejeződtek. A társaséletnek egészen szokatlan képletével állottunk itt szemben. **Másutt a városi társadalom felfelé törekedett, a vagyonosabb vezető rétegek társasági formáját másolta, nálunk a vidéki magyar intelligencia lefelé hasonult.** Amit elveszített a társadalmi rétegződésnek ivelésében, igyekezett pótolni egy alacsonyabb színvonal kiszélesítésében. A mélységben szüntelenül munkáló motorikus ereje volt a magyar társaséletnek: az összetartozási ösztön. **A tudatossá tett összetartozás** azonban mindig kollektív szellemi megnyilatkozás és így tehát a magyar társasélet problémája is beleilleszthető a közszellem megnyilatkozásainak szövedékébe.

* **A szebeni** értekezlet munkaprogramjára vonatkozó körirat (1930) megállapítja a következőket: az eltelt tíz év rövid volt ahhoz, hogy népkisebbségi életünk tényezőit határozott formába öntsük. **Népünket szerves és reális egésszé kell kovácsolni.** Hogy ezt elérjük, meg kell vizsgálnunk népi életünket, gazdasági, kulturális, társadalmi és közjogpolitikai szempontból. Ami a kisebbség lelki kultúráját illeti, az egyházi intézmények csak úgy jelentenek eredményes munkát, ha visszatérő és állandó anyagi ellátásáról a szerves magyar társadalom együttműködő közös gazdálkodása gondoskodik. Az ilyen irányú megszervezés

Krenner Miklós a „helytállás“ és a „hanyatlás“ korszakának küszöbén az egyveng-mozgalom gyakorlati formáját — a minden városban megalakítandó asztaltársaságok fogalmából kiindulólág — ellentétben a zárt szabadkőművességgel — nyílt szabad asztalosságnak kialakításában kereste. Ezekből a baráti és asztaltársasági csoportokból akart azután szabad munkaközösséget létesíteni, „mely utólag keresné meg nevét, jel-szavát, részletes munkatervét, vezérét, miután mindenütt a közvélemény a maga szellemében kialakította és széles erőit mint egy tápláló medencébe, minden meglévő szükséges hatni-képes intézmény szolgálatába állította.“ De ki indítsa el a szervezkedést? Természetesen neki kellett volna, akinek tekintélye, üldözöttsége és érzületének puritán tisztasága a legjobb biztosíték lett volna az elgondolás jóhiszeműsége mellett. Krenner vállalta is az ide-oda való utazgatás fáradalmait, Gyergyó-szentmiklóson, Marosvásárhelyen, Brassóban, Aradon ki is csiráztatta a mozgalmat. Az emberek nagyon lelkesedtek, de később vissza is riadtak, mert attól tartottak, hogy vagy a románokkal gyülik meg a bajuk, vagy magyar részről pártpolitikai, vagy személyi mellőzöttségi okokból félreértésekre adnak alkalmat.

Az egyveng-mozgalom ilyen körülmények között csak köz-írói stíláris fordulat maradt. Azt a bizonyos minőségi társadal-mat, amely hivatva volt a közvéleményt kialakítani, mindén anyagi eszköz és mindén személyes kiállási bátorság híján nem lehetett összeterelni. Krenner Miklósnak meg kellett elégednie,

előfeltétele, hogy egyházaink hitelveik érintése nélkül megvessék meleg-ágyát a magyar népkisebbségi érzelmközösségnek. Fel kell állítani tehát **egységes magyar jellegű felekezeti** iskolákat. A konferenciának különös fontosságú feladata az erkölcsi **kényszer** fogalmának meghatá-rozása és gyakorlati alkalmazása a helyesnek megállapított népeleti teendők keresztülvitelében. Figyelemreméltó e programnak az a másik vezérlő gondolata, hogy **a közjogi politika területére vitt energiákat nem szabad elpazarolni.** „Tíz évi tapasztalat mutatja, hogy kicsinyes, a közboldogság feljavítását alig előmozdító harcokban morzsoltunk fel az elért eredményekhez viszonyítva nagy erőt és sok időt, a meddő küz-delemben pedig egyesek nem kerültek el olyan személyes versengéseket, amelyek népi életünk reálisabb frontjain együttmunkálkodásra hivatott embereket inkább szétválasztottak, mint összehoztak volna. Egyéni, családi érdekek, rokonszenvek meg nem engedhető és el nem viselhető közéleti tényezőkké dagadtak. Ezzel szemben népkisebbségi közgazda-ság- és kultúr-politikánk nincs. S ha ezt meg nem teremtjük, vivhatunk ki akármilyen politikai szabadságot, a mai időkben népünk belepusztul a gazdasági szolgaságba s a vele járó lelki, szellemi és erkölcsi deka-denciába.“

E társadalmi konferencia nem tudott tovább menni a szép kezdet-nél. **Szellemtörténetileg** nézve azonban nem volt érdektelen, miért már most figyelmeztetett, amire majd csak újabb tíz év múlva ébredünk fel igazán, hogy kisebbségünk nagy dilemmája a reális belső szervez-kezésben és összefogásban dől el.

hogy egy hetilap, a Független Ujság hasábjairól magyarázhatta kisebbségi hitvallásának kátéját.

A Független Ujság a körülmények összejátszása folytán, akaratlanul is jelentős, közvéleményt kialakító szerephez jutott. Krenner Miklós úgyszólván hétről-hétre e hetilapban fejtette ki eszméit. Rajta kívül Zima Tibor, Tavaszy Sándor, Hegedűs Nándor voltak a hetilap dolgozótársai, de sűrűn szólaltak meg hasábjain Gyárfás Elemér és más magyarpárti politikusok is, a fiatal nemzedék legértékesebbjei, magyarországi publicisták, Matolcsy Mátyás éppen úgy, mint Zsilinszky Bajcsy Endre, hiszen e lapnak az volt az elgondolása, hogy a közéleti kérdéseket kettős oldaláról mutassa be és mint teljesen „független“ orgánum mindig fölötte álljon a napi érdeksajtónak. Nem volt az utolsó három-négy esztendőnek egyetlen olyan közgondolata, amellyel ez a véleményujság ne a legszélesebben, ankétszerűleg foglalkozott volna, átgyűrűztetve az érdeklődést a többi erdélyi, anyaországi és román lapokba is. A Független Ujság egyes ankétai közül ki emelkedtek azok a viták, amelyek a kisebbségi arcvonal megteremtése, a demokratikus pártszövetség kialakítása, a politika és irodalom határkérdései, a román-magyar közeledés elősegítése, a politikai utánpótlás kérdése körül felviharzottak. Ez utóbbival kapcsolatos eszmevívódások, azután a Vásárhelyi találkozó megszületéséhez vezettek.

A Független Ujság új szintézist keresett és ennek a szintézisnek sebezhetetlen szóvivője volt Krenner Miklós. Nem a lap, hanem az ő érdeme, hogy előkelő budapesti folyóiratok, mint például a Magyar Szemle, Szekfű Gyula lapja és a Korunk Szava, „spirituális forradalmat“ olvastak ki a Független Ujság-ból.

A *Magyar Szemle* ismertette az új erdélyi életelvek kibontakozását s a fiatalok gondolkodásának elválását az „ex principio“ elvétől a „de facto“ elvéig, amelyből ez a magatartás következik: feltétlen vállalása a kisebbségi helyzetnek; a falun nyugvó egyosztályú nemzet megteremtése; a kényszerű zárt társadalom ad hoc keresztülvitele; faji gyökerekből kihajtó népi kultúra megteremtése; hidverés a többségi nemzet felé; a nagymagyar népközösséghez való tartozás élő kapcsolatának megteremtése; az összes népi erőknek a közösség szolgálatába való állítása; erőteljes szervező munka megindítása. *A fiatalok így szegődnek az új realizmus szolgálatába, de ugyanezt csinálja a krennermiklósi „mozgalom“,* aminek lényege: a kisebbségi megmaradt erő felmérése és munkába állítása minden téren, egy gondosan mérlegelt és haragnélküli vita tisztító-tüzében kikristályosult életelv felállítás, függetlenül minden vonatkozásban, önelátás és önsegély. A Független Ujság írógárdája nyomatékosan és sulyosan, egy felállítandó életprogram felelőségének tudatában először mondotta ki hosszú

évek óta a spirituális forradalom szükségét az erdélyi magyar közéletében“.*

Két mozgalom került tehát szembe egymással. Az egyik a Krenner Miklósé, aki, hiába állott mögötte a Független Ujság, úgyszólván egy szál meztelen karddal viaskodott. A másik a Hitel-csoporté, amelynek eszméaramlata a későbbi korszakban diadalmaskodott. Aki kívülről nézte az erdélyi szellemi változásokat, úgy találta, hogy a problémavilág nyilván ugyanaz, a változások megérzése nincs kötve a nemzedékváltás tényéhez. Abban sincs eltérés, hogy a tennivalók sürgősek. A megoldandó problémák sorrendje tekintetében sincs különbség. Mi azonban tisztában voltunk, hogy eszközök megválogatása, a magatartás természete össze nem egyeztethető. Az egyik az erdélyi szellemet *immanensnek*, meg nem változtathatónak tekinti és a korszellem behatásait nem engedi közel magához. A másik *korszakoként váltakozó* erdélyi szellemet ismer fel és megfellebbezhetetlenül állítja: most ez az erdélyi szellem! Az egyik a maga szellemi viselkedését egy minden időben fennálló normához igazítja, a másik a normát aszerint szabdalja ki, hogy mi felel meg legjobban testméreteinek. Ne vitatkozzunk azon, hogy melyik magatartás a helyesebb. A szembenálló szemléletek úgy sem fogják meggyőzni egymást.*

* A **Korunk Szava** többek között ezeket írja: „Uj spirituális mozgalom indult meg az erdélyi magyarság megtartásáért és ennek a mozgalomnak módszereit Krenner Miklós határozta meg: Ez a spirituális mozgalom, melynek első kezdetét alkalmam volt személyesen megélni — ma már gyökeret vert és erőre kapott. **Ennek a mozgalomnak jegyében indult meg ez év elején (1935) a Független Ujság, mely évek óta elsőnek aratta Erdélyben a komoly lapsiker gyümölcsét.** A mozgalom pozitívuma: feladni az okvetlen intézményesség politikáját és megteremteni azt a megfoghatatlan atomizáló közösséget, amelynek tagjai egy kifinomult kollektív érzéstől egyenként, önmagukban is a közösség teljes életét élik és az egyesek az apró közösség védelmén át védik a nemzet kisebbségi közösség összes érdekeit. Ez a mozgalom nem irányul senki ellen sem. Nem nyújt segédkezet egyetlen intézmény lebontásában sem, nem támad egyeseket akkor sem, ha megérdemlik a támadást. De ez a mozgalom, melyet úgy vélem, méltán nevezhetünk az erdélyi magyarság spirituális forradalmának és mely egyformán felölel öreget és fiatalt, jobb- és baloldalt, konzervatívot és progresszivistát, anélkül, hogy a meglévőt lerombolja, olyan lelki fundamentumot, olyan eszmei alapot kíván teremteni az erdélyi magyarság számára, amelyre saját „legkisebbségibb“ sorsát is biztosra helyezheti, ha már minden külső reprezentációja elpusztult.“

* KRENNER Miklósnak az egyvengén kívül másik kedvenc gondolata volt: termékeny kibékülést létrehozni egyrészt az erdélyi magyarság és a román többség, másrészt pedig az anyaország és Románia között. E tekintetben sem elégedett meg a közírásnak Erdélyben, fájdalom, igen sokszor platonikusan küzdő eszközeivel. Felkereste Tilea alminiszttert és felvetette előtte a kérdést, hogy vajjon nem kellene-e Bukarestben találkozót rendezni a román és a magyar anyaországi újságírók és írók között? Ha szellemi közeledés azok között a férfiak között jön létre, akik a két ország irodalmi közvéleményét megtestesítik,

A vásárhelyi találkozó.

AZ ÚJ FELTÖREKVŐ NEMZEDÉK örvényléseiről már írtunk előző fejezeteinkben is. Ott hagytuk el, hogy a harmincas évek derekán egy új ifjúsági mozgalom volt keletkezében, a Hitel-csoport, amely folyóiratában műveltségváltást és szemléleti revíziót hirdetett. E folyóirat meglehetősen szűk körben terjedt. Az ifjúság közéleti kívánságainak tudatosítása terén egyelőre eredményesebb hirverési lehetőségek kínálkoztak.

Az egyik: Tamási Áronnak *Cselekvő erdélyi ifjúság* című, Farkaslakán írt cikksorozata, amely a Brassói Lapokban jelent meg. A másik: két budapesti írónak, *Németh* Lászlónak és *Boldizsár* Ivánnak erdélyi háromhetes kirándulásáról írt beszámolója és könyve, amelyekben a szerzők túlzó gyengédtelességgel támadták az erdélyi magyarság politikai intézményeit. A harmadik: a Független Ujság nyilvántartó munkája az értelmi ifjúság minden megmozdulásával kapcsolatosan és az a vállalkozása, hogy a felsőmagyarországi ifjúsági találkozó min-tájára, Erdélyben is megszervezi a „Tavaszi parlament“-et.

Az ifjúság ügye évről-évre mindinkább előtérbe került. Az idősebb és a fiatalabb nemzedék egymás között rögtönzött eszmei harcot, — úgy politikai, mint szellemi téren, — de az egyes ifjúsági csoportok is, amelyeket noha egy évjárat közös jegyei kapcsoltak össze, makacsul állottak szemben egymással. Az Erdélyi Fiatalok és a Hitel csoportjain kívül ott voltak még a baloldali Korunk, részben a Madosz ifjúsága. Külön táborban az úgynevezett „erdélyi realisták“, akik 1937-ben *Új Erdélyi Antológiával* szerepeltek és ideológusuk, Abafáy Gusztáv, az új realizmus szempontjait fejtette ki. Az antológia mögött új brassói csoport jelentkezett, szellemi vezére Szemlér Ferenc volt. Erről a legfiatalabb erdélyi nemzedékről majd később, most csak annyit, hogy az „erdélyi realizmus“ hívei *Március* címen Mikó Imre, Jancsó Elemér és Szenczei László szerkesztésében még 1936-ban folyóiratot akartak indítani és miután ez nem sikerült, a gondolkodásmód tekintetében hozzájuk közel-álló Erdélyi Fiatalok csoportjával vettek fel tárgyalásokat.

Tamási Áron emlékezetes cikksorozatában seregszemlét

úgy ez a szellemi barátkozás éreztetheti hatását a politikában is és elősegíti a már elviselhetetlen feszültség leküzdését. Tilea megfontolóra vette a dolgot. Krenner azután magyarországi barátaival is levelezett. Elvileg nem volt semmi akadálya a két ország vezető publicistái találkozásának. Ez a találkozó azonban éppen úgy elmaradt, mint az idősebb írónemzedék részéről kezdeményezett **biharfüredi írói találkozás**, amelyet magyar részről Tabéry Géza, román részről Mosoiu Tiberiu polgármester, később államtitkár irányítottak és amelyre Magyarországról **Babits** Mihály, **Pethő** Sándor, **Zilahy** Lajos, **Féja** Géza, stb. is bejelentették lejövetelüket.

tartott e különböző csoportok felett. Kiemelte a Hitel és az Erdélyi Fiatalok csoportjait, a többi csoportokat: az erdélyi realistákat, az Uj Antológia gárdáját, az egykori Ady Társaság tagjait egy kalap alá véve a hármastagoltságú ifjúság baloldalára helyezte. Jancsó Elemér, Mikó Imre, Szenczey László, Kovács György, Kovács Katona Jenő rossz néven is vették ezt a gyors elskatulyázást, mert ők nem voltak „baloldaliak”, — az ifjúsági mozgalmakban a fékező polgári közép szerepére vállalkoztak. A gironde megszervezése nem sikerült. Egy későbbi időpontban a „baloldal“, ahelyett, hogy a Korunk mögé csoportosult volna, bizonyos ideológiai félhang kihangsúlyozásaképpen is, új könyvkiadóvállalatot létesített, az „Erdélyi Encyklopédiát“, amely többek között *Szenczei* László Korom és korona című merész erdélyi regényét, Szemlér Ferenc Idegen csillagon című bukaresti főiskolás élményeit, Nagy István kis regényeit, Vamszer Géza falukutató írásait adta ki.

Németh Lászlóék kirohanása Erdélyben mélyen surolta a nemzedék-problémát. A támadást fokozta az a körülmény is, hogy kívülről jött. Németh László irodalmi tevékenységének eszmei varázsa Szabó Dezső fényének halványodása után fogékonyan hatott az ifjúságra. A *Választ* ismerték Erdélyben és a magyar ifjúság radikális mozgalmi, Féja Géza, Kodolányi János tanulmányai, a márciusi front megmozdulása, a „Vihar-sarok“ és a „Puszták népe“ a kisebbségi sajtón keresztül élénk közvetítőre találtak. A legfelszisszentőbb volt Németh László és Boldizsár Iván támadása a Magyar Párt ellen. E támadás azért keltett pártberkekben érthető nyugtalanságot, mert a pártnak valóban nem volt elég bensőséges érintkezése az új nemzedékkel, — a magyar párti ifjúsági csoportokat még csak most kezdték felállítani, — és így a párt a maga ifjúsági csoportjainak felvonultatásával nem adhatott csattanós választ a támadásokra.

Tamási Áron brilliáns cikksorozata végső célként az ifjúsági egység létrehozását szolgálta. Az általa megjelölt úton és szellemben közel nyolc hónapon keresztül folytak a tárgyalások az egyes ifjúsági csoportok között, amelyek az Erdélyi Fiatalok szerkesztőségének magatartása következtében nem jutottak eredményre. Ekkor határozta el a Független Ujság, hogy az összefogás eszméje érdekében ifjúsági hozzászólásoknak minden oldalról teret enged. A hozzászólásokat a Felvidékről Erdélybe vetődött *Balogh* Edgár, lelkes, jó felkészültségű író és szervezői szívóssággal megáldott ifjúsági vezér gyűjtötte össze és kísérelte meg gyakorlati eredmények felé terelni. De akkor már az Erdélyi Fiatalok csoportja hivatalosan is megtagadott minden együttműködést a Hitel-lel. Tamási Áron a maga nagy tekintélyével közbevetette magát, hogy az Erdélyi Fiatalok és a Hitel között békés együttműködést teremtsen meg és bár ez

csak töredékesen sikerült, testet öltött a találkozó eszméje.

A kongresszus 1937. ősze elején összeült. Közel kétszázan vettek részt. Látványnak is gyönyörű volt. Mi, akik csak mint megfigyelők és barátok szemléltük a megmozdulást, úgy éreztük, hogy ha nem is lesz folytatása e kísérletnek, akkor is ritka élmény emlékét őrizzük meg a lelkünkben. Láttuk az ifjúságot, amint vallásos áhitattal tud hinni a maga sorsdöntő szerepének jogosultságában. Ifjúságot, amelynek minden egyes tagja felkészült és fegyelmezett. Ifjúságot, amelyet bár szétmetszettek különböző társadalmi szemléletek, mégis meg tudta találni önmagát az egymásra utaltság magasabbrendű síkján. A jobboldaliak természetes magátólértetődéssel méltányolták a szocialista színeződésű ifjúság eszmei kifejezésének formanyelvét, a munkásság képviselői gyöngéden igyekeztek belekapcsolódni a „nemzeti“ és a „keresztény“ jelszavú csoportok gondolatvilágába. Voltak, hogyne lettek volna örvénylő pontok is a tárgyalások sodrában. Lélekemelő volt azonban, hogy hogyan kerülték meg mind a két oldalon, egy-két merészebb kardcsapással a veszélyt. Külön öröm volt figyelni az elnököt, Tamási Áront, aki minden különvélemény megértésével talán most csillogtatta meg igazi énjét: pártatlan volt és türelmes. A gyülekezetnek mindvégig tartó ünnepélyes hangulatát az ő remekbevésett megnyitója adta meg, az imaszerűen elhangzó „nemzedéki vallomás“, szövegében is az ő pontosan ható és mindig a magaslati klímára utaló szavai rejtőztek. Tamási nem egyszer váltott ki megindulást és nem egyszer ő maga is könnyezett. Valóban: ahogyan voltak pillanatok, amikor a mély megmutatni látszott szirtjeit és zátonyait, voltak pillanatok, amikor a gyülekezet önmaga magas színvonala felé emelkedett. Ilyen volt a munkás Nagy István és a magyar-zsidó sorsközösséget vállaló Arató András vallomása. És ezek között okos, komoly, tárgyilagos dolgozatok, az Albrecht Dezsőé, Kacsó Sándoré, Petrovay Tiboré, a felszólalók és hozzászólók mértékadó rögtönzése, amelyek újra és újra meggyőztek bennünket, hogy ez a 187 ifjú, aki nem mint útiköltséggel és elemózsiával ellátott „delegátus“ volt jelen a vásárhelyi Apolló termében és csak a maga nevében foglalt helyet, formailag nem képviselhetett tömegeket, már pusztán jelenlétével ezer és ezer kisebbségi magyar elgondolásainak adott kifejezést.

A vásárhelyi találkozásnak nem volt célja pártszervekedést, vagy bármilyen általános jellegű szervezkedést keresztülvinni — egyveng-mozgalom volt ez is, az ellenőrző közvéleménynek egy formája. Az élni akarásnak impozáns jele. Formadása a tisztultabb közösségi szellemnek, amelyből nem zárható ki egyetlen ember sem, aki magát magyarnak vallja. Ez az élményszerű megmozdulás, amely számomra a kisebbségi életben csak a Helikon egyik, vagy másik összejövételével hason-

lítható össze, valami céltudatosat, folytonosságon épülőt akart a jövő számára is, csak azt nem tudta pontosan, hogy mit. Vagy ha Tamási Áron és szűkebb vezérkarának képzeletében ki is alakult az együttműködésnek további formája, a körülmények még azt sem engedték meg, hogy ez a megnyilatkozás megismételhető legyen.

A vásárhelyi találkozó után következő hónapokban történtek kezdeményezések, hogy legalább a vezérlő bizottság maradjon együtt. A világszemléleti ellentéteket egy nép-demonstrációval fel lehetett függeszteni, de tartós munkára már nem lehetett szövetkezni. A munkás érdekek szóvivői elváltak a Hitel-csoport eszmehordozóitól. A találkozó állandó bizottsága, Tamási-Áron, Teleki Ádám gróf, Nagy István, Jordáky Lajos, Venczel József, Albrecht Dezső, Szücs Elemér, Asztalos Sándor, Jancsó Elemér, még mint barátok össze-össze jöttek, de hiába igyekezett Tamási Áron, az Ellenzék irodalmi mellékletében, amelyet most egy ideig ő szerkeszt, legalább eszmei téren tovább ápolni a nemzedéki összefogás szellemét, a melléklet szerkesztését csakhamar kesernyés szájjal abbahagyta. Praktikum a vásárhelyi találkozókból csak annyi volt, hogy az itt felbukkant és politikailag iskolázottnak mutakozó fiatal értelmiségek alkották meg a Magyar Népközösségnek avant-gardeját, amely új alakulat a politikai vezérletet átvette a Magyar Parttól, miután a párt működését, éppen úgy, mint a többi politikai pártokét, az uralkodó „személyes“ kormányzata megszüntette, a magyarságot is az ugynevezett „nemzeti újjászületés frontjába“, a NUF-ba kényszerítette. Ez az új alakulat, amely a megszűnt Magyar Párt, egyes töredékeit magábaolvastotta, Bánffy Miklós elnökletével hozzálátott a cselekvőpolitikának, de a megváltozott életkörülmények között különös hatóerőképességet nem mutathatott. Viszont élt azzal a jogával, hogy megszervezze a magyar népközösséget és keretei között a szászoktól átvett szomszédsági és tízedesi rendszer alapján kisebbségünket most már nem a hagyományos elv figyelembevételével, hogy „mindenki magyar, aki magát magyarnak vallja“, hanem magyar az, aki a törzsi — faji származás minden kritériumával rendelkezik, szervezkedett.*

* **Albrecht Dezső, Vita Sándor, Venczel József, Bánffy Miklós**nak a Magyar Népközösség elnökének megbízásából azonnal főbb irányítói szerepet kaptak a Népközösség egyes osztályaiban. A Népközösség és a Hitel-csoport eszmei kapcsolataiból egy ankét során Albrecht Dezső nyilatkozott és többek között ezeket mondta: A népközösségnek mint alapszervezetnek a társadalmi erők megszervezését, amelyet húsz éven keresztül elhanyagoltak, kell központivá tenni. A népközösség mai formája sok vitát váltott ki, ez a forma semmiképp sem tekinthető véglegesnek csupán a szervezési időre szól, mert hiszen a végleges és megnyugtató megoldás csak az lehet, ha a kormány törvény útján a népközösség közjogi személyiségét elismerve, azt a magyarságot megillető

Látszólagosan a „NUF magyar csoportja“ és a „magyar népközösség“ egyazon intézmény voltak, de csak látszólagosan.. Mert aki tagja volt a népközösségnek, még nem volt feltétlenül tagja a NUF-nak is és viszont. Az a magyar, aki az új alakulás egyik változatával rokonszenvezett, lélekben, sőt formailag visszautasíthatta a másikat is. Bánffy Miklós most politikai téren olyan kettős-tagozódású intézmény élére került, mint irodalmi téren, amikor elnöke volt a Helikonnak és elnöke az Erdélyi Szépmíves Céhnek. Ez a kettő azonban nem volt ugyanaz és ahogyan az egyikhez, vagy a másikhoz való tartozás félreértésekre adott alkalmat, úgy ezúttal is a két intézmény összezavarása bizonyos eszmei zürzavarhoz vezetett. A kisebbségi eszmék formálódása tekintetében azonban az erdélyi magyarság kollektív együttműködésének ez az új formája jelentős, mert egyik oldalán az eddig a politikai és közéletben nem szereplő fiatal értelmiségre támaszkodott, ennek szellemi igényeivel számolt, másik oldalán pedig eszmeileg is nagy erősítést kapott az újjászervezett Erdélyi Gazdasági Egyesület támasztékával. Az Ege azóta, hogy Szász Pált választotta meg elnökül, a magyar kisebbség belső szervezkedésének is új utat nyitott. Az Ege ugyanis a múltban csupán az erdélyi magyar gazdasáradalomnak volt az érdekképviselője. De aki az erdélyi gazdasáradalmat megszervezi, az voltaképpen magát az egész erdélyi magyarságot szervezi meg, hiszen a magyarság túlnyomó többsége a gazdasáradalomhoz tartozott és ilymódon a mintaszerűen beszervezett intézmény hatékonyabbnak és egységesebbnek tetszett, mint a lazán összetartott Magyar Párt, amely ha időt engednek neki, a belső szervezkedésnek korszerű formáját éppen olyan dinamikusán viszi keresztül.

Uj reáelizmus.

AZ ÚJ ÍRÓI NEMZEDÉK felcseperedésével szellemi életünknek keretei most már kiszélesedtek. Igaz ugyan, hogy a régi nemzedékből husz esztendő alatt sokan kihaltak, elhallgattak, vagy repatriáltak, de az írók száma mennyiségileg mégis megnőtt. Említettük, hogy a *legfiatalabb* írói nemzedéknek starthoz állását az Uj erdélyi antológia jelezte. Kétségtelen, hogy az antológiának volt művészi értéke, különösen Bö-

jogok birtokosává teszi. A békeszerződésekben a székelyeknek és a szászoknak biztosított és egy megegyezés folytan a magyarság számára joggal igényelhető kulturautonómia gyakorlása elképzelhetetlen a közjogi személyiség elismerése nélkül. Ennek kiharcolásán kívül a magyar népközösségnek van egy másik oldala is: a belső rendező- és építőmunka. **A belső munka megindulásának lehetősége az, amiért a fiatalság rögtön a népközösség mellé állott.** Hiszen a Magyar népközösség eszméje — merem állítani — az utóbbi években egyedül a fiatalság lelkében élt.

zödi György, Nagy István, Kovács József, Vass Albert, Szenczei László prózái és Kiss Jenő, Varró Dezső versei tették azzá. De nem a gondolkozás közössége, vagy a művészi látás azonosága hozta létre. Fiatalemberek összeállanak, mert sejtik, hogy együttesen nagyobb közönség érdeklődését támasztják fel maguk körül, mintha külön-külön jelentkeznék. Talán abban reménykedtek, hogy mint a „Tizenegyek“ ifjú szerzői, ők is elérik társadalmi úton elindított előfizetési gyűjtéssel a háromezres példányszámot. Egyébként mi lelki közössége lehetett Vásárhelyi Z. Emilnek Nagy Istvánhoz, Flórián Tibornak Szemplér Ferenchez és így tovább?

De ha az antológia programadás tekintetében sem találta meg azt a hangot, amely indokoltta tette volna az új zászlóbontást, e csoportosulás egyik tagja, Szenczei László okfejtései meggyőzőbb módon éreztetik meg velünk, hogy a legújabb írói nemzedék egyikében-másikában tényleg tudatosan él a *változás* szelleme. Szenczei László engedelmével eddig még meg nem jelent tanulmányának jellemző részeit ideiktatom:

— Brassó ugyan keletebbre esik, mint Kolozsvár, de az erdélyi globus intellektuálisan nyugatabbra van. Ez erdélyi fiatal írók zöme Kolozsvárt vallja szellemi fővárosának és úgy véli, hogy akkor alkotna szellemi elődjeihez méltót, ha az erdélyi tájmagyarság szellemi korlátait áttörve, oly műveket dobna bele az egyetemes magyar és erdélyi köztudatba, amelyek társadalmi és lélektani sikon ábrázolnák a közös erdélyi sorsképet. Idősebb írotársaink csak kevéssé ismerik a másik két testvérnép, főképp a román nép nyelvi, lelki és szellemi alkatát és ezért műveik látóköre csak súlyosbítja a helyzetet, csak ritkán tudnak az uralkodó magyar történeti ideológia fölé emelkedni. Művészi módszereik még mindig erősen magukon viselik a kezdeti expresszionizmus bélyegét, ami csaknem lehetlenné teszi számukra, hogy a közös erdélyi sors lélektanában és társadalom-rajzában elmélyedjenek.

Az erdélyi realizmus nem a transzilvánizmus tagadója óhajt lenni, hanem egy megbecsült örökség gyarapítója. Ragaszkodik a transzilvánizmus öncélú irodalmi szemléletéhez, csupán azt kívánja, hogy éppen az erdélyi sorsközösségben való elmélyedés céljából szakítsunk a történetiség és az expresszionizmus egyoldalú módszereivel. Az erdélyi irodalom szellemi önkormányzatának és öncélúságának a fenntartása annál is kívánatosabb, mivel a fiatal erdélyi íróknak hiányérzetük van a törzsirodalommal szemben. Az új magyar szociográfiai irodalom nagy politikai cselekedet számba megy, de még sem szorosan vett irodalom, nem tarthat igényt esztétikai, művészi átértékelésre. Az európai szellemű urbánus irodalom viszont igen gyakran annyira nélkülözi a sajátos magyar élet színeit, hogy alig több a nagy nyugati művek igen tehetséges

mimikrijénél. A magyar irodalomnak az a része, amely mélyen a érzően magyar, nem művészet, viszont az az irodalom, amely európai igényekkel lép fel és a művészi formát hangsúlyozza, többnyire csak kitünő pastiche. Amíg ily hiányérzeteik vannak, az erdélyi fiatal írók, méltán ragaszkodnak szellemi és esztétikai önállóságukhoz. Az erdélyi realizmus névjegyével Asztalos István, Böződi György, Kovács György, Katona Jenő, Szabédy László, Szenczei László és Wass Albert jelentkeznek. A korán elhunyt Kós Kovács István és Kovács József is idesorozható. Az etikai igényű realizmusnak a költészetben az új népiesség felel meg, amelynek kiemelkedő képviselője Kiss Jenő. Mellette s-ok reményre jogosult Hegyi Endre. Mi sem nehezebb, mint költőket osztályozni, s ez az oka annak, hogy a fiatal erdélyi írók nagy része nem tűr kategorizálást. Kiemelkedőbb egyéniségek a nemrégiben meghalt Dsida Jenő, majd Szemplér Ferenc, — ki mint költő is excellál, — továbbá Flórián Tibor, Arató András, Fekete Ferenc és Lőrinczy László. Súlyosabb alkotással még nem igen jelentkeztek fiatal erdélyi írók és költők. Még küzdenek a témával és hanggal s külön jegyeik is inkább csak negative jelentkeznek. *Az expresszionizmustól és a történetiségtől csaknem valamennyien elfordultak s módszereik közé mind erőteljesebben vonul be a társadalom-rajz és a lélektan.* Érdekes, hogy Vass Albert, akinek kitünő „Farkasverme“ éles társadalom-kritikájával, finom lélektanával és naturalista színeivel a fiatal erdélyi irodalom egyetlen kiemelkedőbb alkotása, rövidebb lélegzetű írásaiban legközelebb áll a hagyományos erdélyi íráshoz.

A fiatal erdélyi írók egy másik jelentős osztálya a szocializmus eszmekörében dolgozik. A változó európai sorsképlet ezt az elzárkózásra hajlamos írógárdát szinte testvéri közelségbe hozta a realizmussal és az új népiességgel. Köves Miklós, Nagy István, Méliusz József, Salamon Ernő és Korvin Sándor a főbb képviselői ennek az irányzatnak, mely az erdélyi táj vonzási köréből az egyetemes szocialista eszmevilágra hivatkozva tört ki.

Az újonnan bedobott irodalmi jelszó tehát: az új realizmus. Ezt hirdeti a brassói írócsoport, ezt a lassanként különváló munkásíró nemzedék, amely *Munkás Atheneum* címen a felszabadulás küszöbén új alakulatot hoz létre; ezt a Korunk is, amely leszereli eddigi merev egyoldalúságát, kiszélesíti munkatársi frontját, s most már nemcsak a fiatalok: Böződi György, Kovács Katona Jenő, Kovács György, Szenczei László, stb. írnak sűrűn az egyre „szépirodalmaskodó“ világnézeti folyóiratban, de szívesen keresik fel Szentimrei Jenő, Tamási Áron, Bárd Oszkár és más helikoni írók is.

A félmult tisztelete.

HA A HELIKON EREDETI célkitűzéseit tartjuk szem előtt, mi sem lett volna természetesebb, mint ennek a szabad írói csoportosulásnak lassanként felszívni a jelentkező fiatalokat, átvenni eszméikből ami értékes és újra megkeresni azt a szintézist, amely tizenöt-tizenhat évvel ezelőtt ezt az alakulatot értékes amalgámmá formálta. De a fiatalok most már nem igen vágytak be a Helikonba, látva, hogy a régiek is kikiváncsoznak belőle. A Szépmíves Céh könyvei most már nem havonta, hanem két-három hónaponként jelentek meg. 1939 tavaszán a helikoni írók is úgy látták, hogy komoly bajok vannak jelen. Tamási Áron, Karácsony Benő, Reményik Sándor, Maksay Albert, Császár Károly, Járosi Andor, Lakatos Imre azzal a kéréssel fordultak Tavaszgyörgy Sándorhoz, aki a helikoni összejöveteleken elnökölni szokott, hogy egyrészt a múlt évi összejövetel határozataképpen, másrészt a felmerült sérelmek orvoslása miatt a legsürgősebben hívja össze Kolozsváron a szabadírói közösséget és ne várja be, amíg a nyár derekán Marosvécsen ül össze az együttes. Hogy egy ilyen egyöntetű kívánság ellenére sem sikerült a márciusi helikoni értekezletet Kolozsváron összehívni és azon az írói élet döntő szükségleteit megbeszélni, kétségtelenül mutatja, hogy az írói jószándékkal szemben hatalmasabb erők léptek munkába.

A helikoni berkekben szokatlan írói mozgolódásnak magyarázata bizonyos elégtelenség, amely egyéenként változott és ki-ki véralkatának megfelelően, szelidebb vagy tüzeesebb formában jelentkezett. Az 1939. évi viharos vécsi értekezlet sem — kisebbségi korszakunkban ez volt az utolsó — tisztázta a vitatott problémakört, aminek tanúsága, hogy újabb lazulás következett be — így kivált Flinta Zoltán is, — és azoknak egyrésze is, akik bennmaradtak a munkaközösségben, egyszerre más irányban kezdett tájékozódni. Nem minden feltűnés nélkül való volt, hogy *Wass Albert** cegei birtokán a fiatal írói nemzedék több tagját látta vendégül, alkalmat adva olyan tanácskozásoknak, amelyek azt a látszatot keltették, hogy a marosvécsi kastéllyal szemben most már egy másik főúri kastély is rivalizál és tápot ad az új „két szomszédvár“ mende-mondájának, amely alatt a közvélemény két évtizeden keresztül két

* Vass Albert 26 fiatal erdélyi írókat hívott meg vendégül, ezek közül csak tizenketten tudtak eljönni. Néhányuk nevét a Helikon mozgalmaiból ismertük. Szenczey László, Gagyai László, Kiss Jenő, Szemlér Ferenc a Helikonnak is írói. Rajtuk kívül ennek az együttesnek a tagjai Böződi György, Abafáy Gusztáv, Venczel József, Kovács Katona Jenő, Kovács György, Nagy István, Varró Dezső, Flórián Tibor, Balog Edgár, Jordáki Lajos stb. egy sereg olyan író, akinek neve, vagy falumozgalommal, vagy pedig a népies irodalmi irányzat tudatos képviselőjével forr össze. Bal-

főúri szalon politikai versengését értette. A czegei kirohanás azonban csak szelid kísérlet volt, aminthogy ebben az időben csak kísérleteket láttunk, de megvalósuló intézményeket sehol.

Ilyen hamvában volt kísérlet maradt az Erdélyi Encyklopédia, a Munkás Atheneum könyvkiadóvállalatokon kívül az a könyvkiadói kezdeményezés is, amely Nagyváradról indult el, azzal a céllal, hogy havonta egy-egy erdélyi könyvet ad ki, de Tabéry Géza, Kovács György, Károlyi Sándor és Ligeti Ernő megjelent könyveinél tovább nem tudott jutni. Ami egyedül lehetséges volt, az erdélyi írók most már feltűnő számban az anyaországban jelentették meg munkájukat. *Szentimrei* Jenő remek Kölcsey életrajz-regényét az Atheneum adta ki, *Kovács* Györgynek a Cserépfalvinál jelent meg erdélyi tárgyú regénye, *Károlyi* Sándor Tüzes trónját a Pantheon adta ki, *Szemlér* Ferenc verseskötete és műfordításai a Vajda János Társaságában láttak napvilágot, *Bözödi* György, *Kovács* József és más fiatal szerzők írásai a Mefhosz kiadásában, *Raffy* Ádám nagyszerű regényes életrajzai a Rózsavölgyinél és 1940 tavaszán a Singer és Wolfner is tíz erdélyi szerzővel kötött megállapodást egy erdélyi sorozat kiadására.

A két utolsó esztendő irodalmi kísérleteihez tartozik az is, hogy az Erdélyi Irodalmi Társaság tisztikarának teljes kicserélésével belterjesebb társasági életet remélt. Az elbetegesedett Dózsa Endre helyébe a társaság tagjai olyan írókat akartak emelni, aki az E. I. T. ötven esztendő fennállása alkalmából visszavarázsolja a társaság régi fényét Reményik Sándor, Tavaszgy Sándor elnökségei kerültek előtérbe, de egyikük sem vállalta. Így lett Kemény János az Erdélyi Irodalmi Társaság elnöke is, miután már házigazdája volt a Helikonnak és elnöke a Kemény Zsigmond Társaságnak is. Az elgondolás szép volt, mert úgy festett, hogy most már véget ér az áldatlan per a Helikon és az Erdélyi Irodalmi Társaság között és ha már az előbbi intézmény lankad, talán megerősödik az utóbbi. Érthetetlen okokból azonban az elnökválasztás után az Irodalmi Társaság még ernyedtebb tevékenységet fejtett ki, mint azelőtt.

„Egy illanat, egy villanatot“, — ahogy írta annak idején Ignótus a kis Lorbeer Ilona fejfájára. Olyan idők jöttek, olyan problémák robbantak ki a történelem mélyéből, olyan változá-

oldaliak és jobboldaliak egyaránt, még fokozottabb mértékben mint volt annak idején a Helikonban. Az új írói munkaközösségnek tagjai nem tekintették alakulásukat „ellen-Helikonnak“, de azzal az elhatározással, hogy könyvkiadóvállalatot létesítenek — az Encyklopédia Könyvkiadóvállalat jelenlévő tagjai elhozták saját vállalatukat és felajánlották a munkaközösségnek — és az az elhatározásuk, hogy az év folyamán tagjaik részvételével faluról-falura mennek és népművelődési előadásokat rendeznek, nyilvánvaló, hogy itt egy olyan mozgalom erjedéséről volt szó, amely már nem illeszthető be a meglévő szabad szervezet kereteibe.

sok ragadták bűvöletükbe az 1940-es társadalmat, hogy azok a kapcsolatok, amelyek a még kisebbségi sorsban élőket összefogták, egyszerre megszakadtak. Az eszmék, amelyekkel a kisebbségi korszak elindult, olyan messze voltak már, mint a nemzeti fejedelemség vezérlő gondolatai. Aki behullott az erdélyi cinterembe, oly régen meghalt már, hogy sírhelye is felszabadult. Már azok is lomtárba kerültek, akik még itt voltak a régi nemzedékből, tevőlegességük teljes erejében. Az őrségváltás divatos jelszavának örvén csodálatos mohósággal tette át magát egyik korosztály a másiknak munkáján. Azok, akik most állottak be szellemi életünk építői közé, már észre sem vették azokat, akik a kisebbségi mult alatt sokkal nehezebb feltételek között kezdtek kemény kötőmunkát, mint ők. Mi sem állott távolabb tőlünk, mint vitatni annak a virtuális erőnek a létjogosultságát, amely az izmait és agyát el nem használt fiataliságnak már pusztán felvonulásában is jelentkezik. De úgy éreztük, hogy talán mégis csak kell valamilyen mértéket tartani, valamilyen közmegegyezésszerű szabályhoz igazodni, különben közéletünkben a megkívánt rend helyett az anarchia fog bekövetkezni. Azt is tudtuk, hogy a folytonos átmenetek, a napról-napra váltakozó irányelvek, a megszilárdulni nem tudó magatartások korszakában az ítéletek átértékelődtek és csak abban egyeznek meg és csak az ellen fordulnak vaskövetkezetességgel, ami valaha következetes és szilárd volt. Tisztában voltunk, hogy a félmult tiszteletének ez a meglepő hiánya a kisebbségi élet cselekvéseinek korlátozottsága és szegénysége számlájára írható. A kisebbségi élet látszólagosan nem adott elég működési teret mindazok számára, akik úgy érezték, hogy nekik cselekedniük kell. Még mindig hiányzott közéletünkben annak a helyes elvnek a felismerése, hogy mindenki a maga helyére állítva, eredményes munkát tud elvégezni. Az erdélyi elhelyezkedések hierarchiájában egy téves fogalomkör rendszere építődött ki. Mutatósnak tetsző elhelyezkedési pontokért valósággal közelharc folyt, mint valami hadászati erőségért, amely jól kiépített védelmi állásoknak a kulcsa. Mind ezt jól tudtuk. De anélkül, hogy többet lehetett volna elérni a mormolás jogának érvényesítésén, egyre sűrűbben jelentkeztek olyan közéleti férfiak, akik figyelmeztettek az ujonnan jelentkező korosztályok és nemzedékek szellemi magatartásának észlelésére. Szentimrei Jenő Feladataink című cikksorozata is abból a lelki impulzusból eredt, hogy rámutasson a jellemző tünetre: akik most beállnak szellemi életünk építői közé, nem veszik észre azokat, akik a huszéves kisebbségi mult alatt szenvedtek és dolgoztak. Aradon egy kitűnő közíró, *Prohászka László* feltűnést keltő tanulmányában fejtegette, hogy mégsem járja a Magyar Párt évtizedes munkáját hála és elismerés nélkül egyszerűen sutbadobni, *Janovics Jenő* keserű cikkben

fakadt ki, hogy nagyfokú önelégültség vett erőt a belépő új nemzedéken, már pedig a maga vállának veregetése elbizakodottá és tunyává teszi az embert, fékezi a szükséges iramot. „*Rám mind fojtóbban a hiábavalóság — S az undor hideg kígyói fonódnak. — Hát hadd folytassa más, aki még nem — Unja marékkal méregetni a tengert, — S van kedve a hátán elhordani a hegyet!*“ — írja Tompa László egyik újabb, Krenner Miklósnak ajánlott versében. A korszak kétségtelenül a kiábrándultságnak és a kiégettségnek a jegyében zárul. A szellem egyre magányosabb lesz, sűrű ködgomolyag ereszkedik az erdélyi lankákra. A kisebbségi nemzet az idegeiben érzi, hogy most más fegyvereknek a játéka kezdődik, nincs már messze az időpont, amikor a benső önvédelem szabadcsapatát fel fogja oldani további küzdelme alól a történelem.

Az erkölcs elsőbbsége.

A KISEBBSÉG NEM CSAK BIZONYOS SZÁMÚ egy nyelven beszélő, egyazon történeti multú, vagy kultúrájú egyének csoportja; nem is közjogi forma, amelybe egy néptöredéket a hatalomtevők belekényszerítettek. A kisebbség abban a pillanatban születik meg, amikor áthatja a szellem, lelket fujtat bele, tudatot ad neki, a küldetés jeleivel ruházza fel és így népegységessé avatja. A nemzeti közösségnek egyik alakzata. Bár nincs országterülete, főhatósága, nincs meg a teljes cselekvősége, a népek tömbjében nem élhet más közösségi szempontok szerint, mint a szuverén nemzeti közösségek. Erkölcstana sem különbözik ezek erkölcstanától, *csak éppen szűk keretek közé szorított életformája lesz bensőségesebb és dinamikusabb.* Sajátságos viszonylata kényszeríti erre: mindig más nemzettel áll szemben, valóságát mindig az ellentéte ragadja meg: kisebbség-többség. Rabságunk hosszú tartama alatt nem egyszer írtuk le: alkothatja vita tárgyát, hogy hol írnak az írók értékesebb és maradandóbb könyvet, nálunk-e, vagy az anyaországban, hol emelkedik magasabbra a nemzeti génius, itt, vagy odaát, csak éppen azon nem vitatkozhatunk, hogy hol magyarabb a magyar író, egyáltalában hol magyarabb a magyar, mert ebben az esetben a magunk számára kell igényelnünk az elsőbbséget. Egy dunántúli, vagy alföldi magyar automatikusan, beleszületetten az: a légkör, amely körülveszi, nem idegen neki, közösségi életberendezkedése a megszokott folytonosságon nyugszik. De bennünket szüntelenül a miénknél hatalmasabb idegen életformák környékeztek, minden nap megkaptuk a figyelmeztetést, hogy mások vagyunk, mint, akik országának felettünk. Nekünk minden mellőzésből és minden inzultusból újra meg újra meg kellett születni magyaroknak. Mi nem tekinthettük a kisebbségi sorsot, mint a többségi magyar az ő

sorsát: magától értetődőnek. És ha a románok történetesen békében hagytak volna bennünket és nem fektettek volna rá az áttüzesített üllőre, elrenyhültünk, talán el is vesztünk volna. *A közösségi tudatra való nevelés és kellő önismeret nélkül kallódó nyáj lettünk volna csupán.*

A kisebbségi életnek így egyik legfontosabb életparancsa e nehéz sorsra való ránevelődés volt. Közösségi életünkben az alacsonyabbrendűségbe kényszerítettséget nem foghattuk fel kizárólagosan a nyers erőszak fényeinek, nem fogadhattuk el néma daccal, vagy átkozódva a négy fal között, így várva ki, hogy egyszer mégis csak elcsittul körülöttünk a vihar. *Sors* volt, tehát isteni rendelés, ebből következőleg olyan együttélési forma, amelyet magasabb rendelés folytán kellett kialakítani az erkölcsi követelményeknek megfelelően.

Ha valamiben valóban értékes termése volt a kisebbségi élet oxidálási folyamatának, *ami több volt még a szellem elvitathatatlan értékeinél is, úgy ez a közösségi etikum.* Művek elkallódnak, az írói halhatatlanság kisebbségi sorsban is éppen olyan véges, mint a többségi sorsban. Már saját napjainkban is tapasztalhatjuk, hogy az alkotások fölé rászáll a por, egyik nemzedék eltakarja a másikat. De az a láthatatlan áram, amely a lelkekben a közösség érdekében munkált és megmaradásra ösztönzött, nem mulik el. A kollektívum erkölcsstanának az volt” a legfontosabb követelménye, hogy a karámon belül minden öntudatos ember a népi megmaradás törvényét szolgálja. Persze a kisebbségi életnek is megvoltak a trianoni vámszedői, akik ha népi tragédiánk be nem következik, sohasem kapaszkodtak volna fel az uborkafára; de a tartós emlékezet csak azok emlékét őrzi meg, akik fanatikus önzetlenséggel, a jutalom reménye nélkül, vállalták a szolgálat kötelmét. Szolgálni, szolgálni, — ez volt egymást erősítő, ébrentartó tábori jelszavunk és aki becsületben és istenfélően engedelmeskedett e sugallatnak, minél szánandóbb volt a maga egyéni sorsa, annál több örömet is lelhetett benne, mert a szolgálatban minden kisebbségi lélek emberi méltóságérzetének a csúcsára került. Szinte azt mondhattuk már, hogy megszerettük a láncainkat is. Amint szereti a szerzetes szöges cingulusát, amely megsebzí őt. Minden kisebbségi, tehát védelemre szánt közéletnek bizonyos vallásos tartalommal kell telítve lennie. A felelősségnek ropant terheit alig lehetett volna elviselni, ha nem az isteni törvény támasztja meg. *Nem véletlen, hogy kisebbségi életünkben oly nagy szerep jutott az egyházaknak.* Külön szerencse, hogy alsó- és középfokú iskoláink egyháziak voltak és nem világiak. Nem véletlen az sem, hogy az irodalmi közszellem megmunkálásában oly tevékenyen azok a férfiak vettek részt, akik a hétköznapi életben lelkészek, felekezeti tanárok, teológiai professzorok voltak. Valóban módszeresen vitték be közibénk a ki-

sebbségi erkölcstannak azokat az elemeit, amelyek a szolgálatnak, a közösségi életforma kialakításának magasabb rendeltetésére utaltak.

Ha egy időben demokraták voltunk, vagy maradtunk, azért tettük, mert ez a kormányzati elv látszott leginkább megfelelőnek a kisebbségi helyzet elviselhetőségéhez. De ha humanisták voltunk, vagy maradtunk, ennek már magyarázata nem a többség és kisebbség politikai viszonylatában rejlett, egyszerűen azért volt, mert Erdély szellemiségeinek túlnyomó zömét keresztény erkölcs és mély vallásosság hatotta át. Lehetett bírálni, hogy ki milyen mértékben tud behatolni a törzsi magyar élet mélységeibe; lehetett mérlegre tenni, hogy kiben milyen mértékig van meg a hagyományhűség, a ragaszkodás a magyar élet családi vagy társadalmi formáihoz, vagy mily mértékben köti meg magát társadalmi reformok, vagy más természetű megváltoztatási szándék mellett. De meg kell állapítani egyszer s mindenkorra, hogy az erdélyi irodalom, vagy az ábrázoló művészet szelleme sohasem türte el az érzelmi szabadosságot, a vallásgyalázást, vagy a világpolgárius atheizmust. Hivőnek lenni alfája és omegája volt a kisebbségi szolgálatnak és aki, ha még olyan „tehetséges“ is volt, nem járhatott egy úton a többivel, ha nem eszményei vezették a tollát.

Ha a szellem és az erkölcs követelményeit egymás mellé helyezzük, — amint nem is lehetett másként kisebbségi világunkban, ahol a szellem szükségszerűen a közösségi erkölcs kifejeződését kereste, — úgy legelsősorban sziklaszilárd és vaskövetkezetes jellemekre volt szükség. A kisebbségi magatartás: *jellembeli* magatartás. Szellemi viselkedésünk nem annak az értelmiségnek a külvilággal szemben elfoglalt megnyilatkozási módja, amely szuverénül, senkinek számadással nem tartozva, csak lelkiismereti parancsának engedelmeskedve él és alkot, hanem annak az értelmi lénynek, akit megköt a kollektív felelősség és nem egyszer egyéni sorstragédia beteljesülése felé vontat a konfliktus, amely az ő személyi felfogása és a pillanat szükségéből eredő közösségi kényszer között fennáll. Reményik Sándor, akinek költészete minden erdélyi írónál inkább mutatja meg a jellemszilárdságból következő egyéni konfliktus természetrajzát, írta volt a hőskor elején, hogy egyetlen tett a költő álma. Ez a tett kisugárzásában, a tömegekkel való kapcsolataiban, az eseményekkel való összefüggésében mindig erkölcsi síkra vonatkozik és valóban csak az a kisebbségi alkotás tarthat igényt a nemzet hálájára, amelyet tökéletes erkölcsi lény életmunkája fedez s tesz hitelessé. Mentsen fel az olvasó, hogy névszerint említsük meg mindazokat, akik megítélésünk szerint részesei e ritka kegyelmi állapotnak. Mi, akik úgy éltünk itt, mint egyetlen atyafiság tagjai, közletről ismerve egymást, meglepve egymást rejtett intimitásainkban, a beszélgetés, az érint-

hogy kikről van szó. Nem egyszer azokról, akiknek művük befejezetlen, torz és nem hiánytalan és nem hibanélküli a széptani kritikus górcsőve alatt; akiknek tevékenysége nem egyszer nélkülöz minden „irodalmiságot“, vénségben is „könyvetlen“ emberek, de mégis a kisebbségi öntudat legnagyobb ránevelői; nem egyszer tevékenységük az irodalom ellenlábás pólusán, a politikában zajlott le, de mégis az erdélyi szellemiség szikrája gyújtotta fel őket. Ezek iparkodása emelte ki a közösségi életet gyakori tespedéséből, rázta meg termékeny ellenmondásokra kényszerítve, ezek töredékes elgondolásai raktak le petéket a közvéleményben, hogy majd névtelenül, vagy mások kisajátította eszmeként alkalmasabb időkben életre keljenek.

A későbbi magyar történetírásnak a feladata, hogy utána nyomozzon a kisebbségi korszak tárgyi és szellemi eseményeinek. Mi legfeljebb adalékokat szolgáltatunk, nyomokat azok számára, akik nem a kitaposott úton, hanem rejtettebb hegyi ösvényeken igyekeznek a nemzet e szomorú életszakaszát megközelíteni. De megtörténhetik, hogy erre nem is kerül majd sor. Ezt az egész huszonkét esztendő t lábujjhegyen visszük ki és takarítjuk el, mint címeres halottat. Hogy mi történt, hogyan történt, kinek mennyi része van a nemzedékeinkre bizott örökség megtartásában, ez csak a közvetlen hozátartozókat, a legszűkebb értelemben vett családtagokat érdekli. Ezek közül is jónéhányan pontot tesznek az elmúlt korszak után, amelytől kezdődőleg számukra is egy kibontakozott, cselekvőségben gazdag és elismerőbb pályatevékenység következik. Akárhogy is van, a kisebbségi korszak már csak *befejezett* összefoglaló képen él a jelenkor szeme előtt is. A részletek összefolynak, az események elmosódnak. Ami eszmeharc dúlt portáinkon, elcsitult. Ami jelszó volt, értékét veszítette, ami személyes indulat volt, feloldódott. Akik különböző úton keresték az erdélyi magyar nép megmentését, ha még életben vannak; testvérkezet szoríthatnak egymással: mind jó munkát végeztek és mindannyian elnyerték a jutalmat: Erdély lényeges részében felszabadult. És akárhogy is van, akármennyire is csak egy történelmi epizód mindaz, ami egy milliós tömegnek soha nem pótolható és soha vissza nem térő huszonkét esztendő keserű magánéletét jelenti és ha le is zártuk a sírboltot, a nyirkos falakon is keresztül szívárogo a tanulság: *az erdélyi magyar társadalmat a szellem tartotta meg, a szellem pedig az igazság és az igazságra támaszkodó erkölcsi tudat erejéből táplálkozott.* Ez az erkölcsi tudat, a létezés még kegyetlenebb formái között ott tevékenykedik a déli részeken maradt Jakabffy Elemérekben és Kacsó Sándorokban, Szász Pálokban, Márton Áronokban és a végvárakba kergetett szerény szellemi napszámosokban, tanítókban és lelkészekben, a Veres Bélákban, akik munkája soha, soha ki nem szakadhat a nagymagyar sorsközösségből.